

1924. AASTA 1. DETSEMBER VIJLANDIS – KAS NAD OLID MÄSSUKS VALMIS?

Ain Viislapuu, Viljandi Muuseumi teadusdirektor

“Kommunistlik riigipööre Tallinnas... riigivanem ja ministrid tapetud... punased vallanud meie riigiasutused ja välja kuulutanud oma diktatuuri... vastupanu summutatud... Narva juurest üle piiri punaväe salgad” – taoliste ärevate kuulujuttudega algas 1924. aasta 1. detsembri sombune varahommik Viljandis. Kuulujuttudega eelkõige sellepärast, et peaaegu igasugune otseühendus pealinnaga oli katkenud ning lisaks Tallinnas toimunud segadustele¹ alustati 1. detsembri hommikul Viljandis veel ka kommutaatori plaanilist remonti. Infosulg hirmutas. Tolleaegsest ajakirjandusest võib lugeda, et araverelisemad kodanikud olevat hakanud isegi kohvreid pakkima – küsimus olnud vaid selles, kuhu põgeneda ja kustpoolt tulevad punased? (Sakala 1924, 4. det; Sakala 1925, 1. det). Raske on öelda, kui palju viimastes kirjeldustes tõtt peitub, kuid ajahetke ärevusest räägivad need kindlasti.

Õnneks kestis taoline peataolek vaid mõned tunnid. Esimesed tõepärasemad teated hakkasid Viljandisse jõudma Tartu kaudu, kuna ühendus Tartu ja Tallinna ning Viljandi ja Tartu vahel oli parem. Veel täpsemad sõnumid, mis rahvast ka järk-järgult maha rahustama hakkasid, said avalikuks alles keskpäevast, mil saabus Tallinnast esimene rong. Pärast kella nelja õhtupoolikul ilmusid Lossi tn 24 asunud Õpetajate Liidu Kooperatiivi akendele juba värsked Sakala telegrammid. Kaasaegsete teadete järgi olnud huvi nende vastu isegi nii suur, et esimeste telegrammide saamisel tekkinud paras rüseelemine – Sakala ei jõudnud neid korraga küllaldasel arvul välja anda. Telegrammides, mis kajastasid seisu kl 11.10, olid Tallinna sündmuste lühikirjeldused ning samas ka teade sõjaseisukorra kehtestamisest. See tähendas tavainimesele eelkõige liikumiskeeldu kella 6-st õhtul kuni kella 8-ni hommikul. Samas teatati teedeminister Kark'i surmast ning anti edasi värsked kaitseväge ülemjuhataja kindralleitnant Laidoneri päevakäsk. Hiljem täiendas Viljandi Garnisoni ülem kolonelleitnant V. Trossi piiranguid

¹ Tallinna telefonikeskjaam oli mässajate valduses 1. detsembri hommikul kella 6–7 ajal. Väidetavalt ei osanud nad aga seda sidevõimalust kasutada (Saar 1925, 57–58).

Hind 5 marka.

Eri telegramm

1. detsembril 1924.

Kommunistide väljaastumine Tallinnas.

Ametlik teadaanne.

Tallinn, esmaspäeval, 1. detsembril s. a. kell 11, 10 min.

Täna k. 5.30 pandi Tallinnas toime sõjariistus kallaletungimine mõne sõjawäestaaibi ja riigiasutuse pääle. Kalletungimine likvideeriti kohe ja paari tunni pärast walitses linnas täielik kord. Mujal riigi piirides ei ole korda rikutud.

Täna kell 6 tungis salkkond rewolwritega warustatud kommuniste Tallinna Balti raudteejaama, kus korripidaja politseinik ja jaama ülem kommunistide poolt maha lasti. Umbes samal ajal tungis kommunistide salk ka Tallinna postkontori kallele, tehes katsed traate läbi lõigata. Samuti on polit-

sei ratsareserwi mõned põmmid wisatud ja linnas politseile kallale tungitud ja katseid tehtud kommuniste wabastada. Väljaastumine on kõigis kohtades sõjawägede poolt otsekohe likvideeritud. Tallinnas on piiramise seisukord välja kuulutatud. Wabariigi Walitsuse ja ametiwõimude energiliste korralduste ja sammude tagajärjel on riigikorra wastu väljaastumine täielikult likvideeritud ja iseäraliseks ärewuseks pole põhjust.

Wabariigi Walitsuse otsusega on kaitsewägede ülemjuhatajaks nimetatud kaidral-leitnant LAIDONER.

Kaitsewägede ülemjuhataja päewakäsk.

Wabariigi Walitsuse otsusega olen nimetatud kaitsewägede ülemjuhatajaks õigustega, mis on ette nähtud sõjawägede juhtimise seaduses sõja ajal.

Käsen: Iga väljaastumine makswa riigikorra wastu peab saama maha surutud kõige kindlamal wiisil. Kõik seadusliku riigikorra wastu väljaastujad tulewad anda wiibimata sõjawäljakohu kätte. Aldaldan tänu kõigile sõjawäeosadele, ohwitseridele kui ka sõduritele, kes maha surusid välja-

astumise riigikorra wastu Tallinnas. Olen kindel, et kõik Wabariigi kaitsewäelased kindralist reameheni on walwel iga silmapilk väljaastuma Wabariigi kaitseks sise mise ja wälise waenlase wastu. Käsukiri maksma panna telegraafi teel.

Kindral-leitnant Laidoner.

Kaitsewäe ülemjuhataja käsul on diwiisi ülemate pääle pandud kindral-kubernääri õigused ja kohused.

Teedeminister Kark tapetud.

Teedeminister Kark, kes Tallinnast täna hommikul väljasõita tahtis, on Balti raudtee jaama esisel ühe kommunisti poolt maha lastud.

Katsed Wasula silda purustada.

Täna hommikul katsuti Wasula raudtee silda Tartu-Tallinna laiaroopalisel raudteel

(14 km. Tartust) purustada. Wigastused on sedawõrd wäiksed, et liikumine juba täna ehk homme hommikul jalule seatakse.

Riigikogu esimees Tõnisson erakorraliselt Tallinna sõitnud.

Riigikogu esimees Tõnisson, kes laupäewal ja pühapäewal Tartus wiibis, sõitis täna hommikuse rongiga Tallinna.

Sõjaseisukorra tõttu Wiljandis

tõttu on garnisoni ülema päewakäsuga liikumine tänowatel keelatud kella 8 õht. kuni kella 6 homm. Päewakäsk hakkab täna maksma.

E. Hunt'i trükk, Wiljandis

Esimesed detailsemad ja täpsemad teated sündmustest Tallinnas.

1924. aasta 1. detsember Viljandis – kas nad olid mässuks valmis?

veelgi – keelati üle 3 inimese korruga koguneda, sõjaväe patrullidega suhelda ning igasugune sõjariistadest paugutamine. 2. detsembrist hakkasid ilmuma juba detailsemad ülevaated Tallinna sündmustest ning muuhulgas anti teada Viljandi Töörahma Ühise Väerinna liikmete Viira, Kirschbaumi, Rosenbergi, Tamme ja Arro arreteerimisest. (Sakala 1924, 4. dets; Sakala eritelegramm 1924, 1. dets ja 3 dets; Oma Maa 1924, 2. dets.)

Enamikule linnakodanikest tulid taolised teated ja sündmused ootamatult. Samas oli Viljandis ka teatud hulk inimesi, kes pidanuksid sündmustest üsna täpselt teadma, valmis olema ning vastavalt ka käituma (vt nt Saar 1925, 88; Sunila 1961, 176–180; Oma Maa 1924, 9. mai). Need olid tegelased, kes moodustasid kohaliku kommunistliku kogukonna tuumiku, aktiivi ja ühtlasi ka võitlusgrupi – kokku 50 inimest (Sunila 1974a, 222). Kuid kas see nii ka oli, vaatleme täpsemalt allpool.

Nõukogude perioodil kujundati 1. detsembri sündmuste kohta välja küllaltki selge versioon, mida aeg-ajalt, eriti ümmarguste aastapäevade puhul, tutvustati ka ajakirjanduses. Ametliku teadusliku põhjenduse andis sellele August Sunila, kes oma 1. detsembrist käsitlevates töödes ei jäta mingit kahtlust Viljandi võitlussalga valmisolekus ja informeerituses. See kas öeldakse otse välja või asetatakse Viljandi sündmused vastavasse konteksti.

Alljärgnevalt ei kahtle autor mitte selles, kas siinsed aktivistid olid üldiselt valmis korraldama samasuguseid väljaastumisi nagu Tallinnas, vaid selles, kas nad ka reaalselt olid valmis 1. detsembril koordineeritult tegutsema.

Nõukogude-aegne versioon

Alljärgnev Viljandi mässustaabi tegevuse lugu on referaat, mille aluseks on nii nõukogude perioodil avaldatud teaduskirjandus kui ka propagandaartiklid. Kuna enamik faktidest pärineb A. Sunilalt ja on hiljem “kanoniseeritud”, siis toogem kogu see kirjandus ühe korruga ka ära – Sunila 1974b; Sunila 1974c, 132; Moora 1983, 35–40; Sunila 1961, 176-180; Martinson 1968; Sunila 1984.

Nõukogude-aegne ajalookirjandus annab teada, et proletaarseks ülestõusuks valmistuti Viljandimaal peamiselt kahes kohas – Viljandis ja Põltsamaa linnas. Jätame Põltsamaa lähema vaatluse alt kõrvale ning jääme peaasjalikult Viljandi juurde.

Siin seisid ülestõusu ettevalmistamise eesotsas sellised töölisliikumise tegelased nagu Eduard Luts, Jüri Viira, Eva Mitt, Nikolai Kirschbaum, Marie Siitan, Johan Kingo, Karl Linnas, August Rosenthal, Johannes Peet, Ella Sukk, Hans Mannermaa (Mooses), Mihkel Tamm, Johannes Laos jt.

1924. aasta algas Viljandi kommunistidele võitluslikult ja vastuoluliselt. Ühest küljest oli läinud 1923. aastal väga hästi demokraatlike institutsioonide ärakasutamisel "klassisõjas". Üleriiklikult oli saadud palju kohti parlamendis ja ka kohalikel valimistel saatis kommuniste suur edu. Viljandi Tööraha Ühine Väerind (edaspidi ühiseväerind v Viljandi ühiseväerind) oli saanud suurimaks volikogu fraktsiooniks ning sellega ka võimaluse alustada koalitsiooniläbirääkimisi. Samas tõi 1924. aasta jaanuar kaasa, nagu mujalgi riigis, tõsise arreteerimiste laine, mistõttu ühiseväerind kaotas osa oma aktiivsemast tuumikust, sh ka noortejuhi Johannes Reeseni, kellel õnnestus pärast rongist põgenemist kaduda Venemaale. Enne 1. detsembrit tabas veel üks tõsine löök – 149 protsessil saadeti 15 aastaks sunnitööle Riigikogu liige (rkl) Eduard Luts.

Märtsis järgnes siiani legaalsete, aga riigi poole pealt vaadatuna "üle-käte läinud" kommunistlike organisatsioonide sulgemine. Vaatamata sellele tegeldi revolutsioonilise liikumisega e riigivastase õonestustööga edukalt edasi.

Mõnevõrra lihtsamaks läks uuesti 1924. a aprillis, kui riigis lubati jälle töölisorganisatsioone asutada. 31. mail 1924. a pandigi Viljandi Eesti Käsitöölise Seltsi majas alus pika nimega ühingule – Viljandi Linna ja Maakonna Tööliste ja Teenijate Ühisusele (edaspidi ühisus v Viljandi ühisus). Kõnet pidasid siin Viljandi mees rkl Eduard Luts ning üks tuntumaid siinseid naiskommuniste Eva Mitt. Koosolekul valiti juhatus ning nais-, noorte- ja revisjonikomisjonid – viimastest pidid saama eelseisva väljaastumise puhul võitlusüksused.² Esialgul võimud hirmust tööliklassi ees ühisuse põhikirja ei kinnitanud. Kuid sihikindlatele kommunistidele see eriti korda ei läinud – vaatamata keeldudele tegutseti ikkagi edasi.

Pärast põhikirja uuendamist korraldati 22. juulil 1924. a uus ühisuse asutamiskoosolek – nüüd juba omaenda peakorteris Kauba tn 6

² Peab täpsustama, et tegelikku "ülestõusuks valmistumise" algusaega kohapeal on Viljandit puudutavast kirjandusest raske välja lugeda. Partei juhtkonna poolt olevat otsus vastu võetud kevadel (Sunila 1961, 99).

asunud vanas vangimajas. Korraldati kordusvalimised – juhatusse ja samadesse komisjonidesse. Kommunistlik tegevus läks ikka edasi vana rada mööda – käis “laialdane revolutsiooniline selgitustöö”, peeti koosolekuid, levitati EKP illegaalset häälekandjat Kommunist ja lendlehti. Ühisus, selle juhatus ja komisjonid pidasid regulaarseid koosolekuid. Üheks suviseks “suursündmuseks” sai 27. augustil 1924 korraldatud pidulik vastuvõtt vanale võitlejale “punasele” Peeter Puisile, kes jättis hüvasti vanglatrellidega.

Tähtsaimaks avalikuks sündmuseks sai aga 1924. aasta 7. septembril ordulinnuse varemets peetud miiting. See oli korraldatud ülemaailmse töölisnoorsoo päeva puhul ning mõeldud eelkõige kohalike tööliste mobiliseerimiseks. Seda eelkõige juhuks, et oleks olnud liitlasi võtta ka parteitute tööliste hulgast, kui valitsuse kukutamine päevakorda tuleb. Üritus läinud ka ülihästi korda, kuna kohale ilmunud suur hulk töörahvast – 2000 inimest. Miitingul andsid oma mõtted edasi sinne töölisnoorte juht Johannes Peet ning rkl Eduard Luts, kes kutsusid töölisi võitlema oma õiguste eest. Edasi järgnes linnas massiline rongkäik loosungitega: “Edasi Lenini jälgedes!”, “Elagu leninism!”, “Meie isad ja emad, õed ja vennad türmidest välja!”, Loomulikult ei puudunud ka laul “Julgesti, vennad, nüüd tööle!”

Seoses Tartu võitlussalga (Heidemanni grupi) arreteerimisega 1924. a septembris peeti ka üks tähtis ja mobiliseeriv kinnine koosolek Viljandi Käsitöölise Seltsi majas. See toimus 28. septembril ning koosoleku mõte seisnes eelkõige selles, et Viljandi kommunistid ennast Tartu sündmustest heidutada ei laseks ja jätkaksid veelgi kindlamini tööliste organiseerimist võitluseks kodanliku korra vastu.

Oktoobri alguses Viljandi Linna ja Maakonna Tööliste ja Teenijate Ühisus aga suleti ning seega viisid siinsed kommunistid väljaastumiseks ettevalmistamise viimase etapi üle “illegaalsele alusele”. Koosolekuid hakati nüüd pidama Jüri Viira (Oru 3), Peeter Puisi (Malmi 2) jt seltsimeeste korterites, aga ka linna lähedal looduses. Nendel koosolekutel arendati edasi organisatsiooni ning tehti viimaseid tähtsaid plaane ülestõusu läbiviimiseks.

29. novembril 1924. aastal saabus Tallinnast EKP Keskkomitee lähetusel Viljandisse ülestõusu organiseerijatele appi kogenud revolutsionäär Johan Mõttus (ka Juhan Mõtus),³ kes asus elama Kirikumõisa 31

³ Kirjanduses peamiselt Johan Mõttus. Ametlikes uurimisdokumentides aga Johannes Hansu p Mõttus.

(praegu Kalevi) asunud Marie Pirtsu korterisse. Järgnesid salakoosolekud, kus töötati välja detailne plaan, kuidas Viljandis ülestõusu läbi viia. Väljatöötatud kava kohaselt pidid võitlussalklased kogunema kolme kohta – raudteejaama juurde surnuaeda (Pärnu mnt surnuaed), Männimäele ja Tomuski metsa. Esmajärjekorras oli plaanitud vallutada Sakala Jalaväerügemendi staap ning pärast seda tuua revolutsioonilised sõdurid ülestõusnute poolele. Edasi oli vaja vallutada linnavalitsus, raudteejaam ning sidekontor. Seejärel kavatseti selleks ajaks liitunud töölised varustada relvadega ning linnas kuulutada välja nõukogude võim. Tallinnasse ülestõusu staabiga sidet pidama otsustati saata Karl Linnas ning kohapeale pidi jääma noortekomisjoni esimees Johannes Peet. Ööl vastu 1. detsembrist koguneti kindlaks määratud kohtadesse, et oodata Tallinnast tulevat signaali. Johan Mõttus olevat jaamast helistanud Tallinnasse, kuid ei olevat saanud ühendust. Kui valgenema hakkas, saadi teateid ülestõusu nurjumisest pealinnas ning otsustati laiali minna. Samal päeval kehtestati riigis sõjaseisukord.

Pärast ülestõusu mahasurumist algas “verine orgia töörahva kallal”. Viljandimaaga seotult lasti maha 5 meest – Mihhail (ka Mihkel) Mikk (Põltsamaa grupist), Jüri Viira, Nikolai Kirschbaum, Johan Mõttus ja Karl Linnas. Viimased hukati III diviisi sõjaväljakohtu otsuse põhjal nn Valuoja lasketiirus. Kaudselt oli Viljandimaa sündmustega seotud ka juba 9. detsembril 1924 Tallinnas hukatud Eduard Sander.⁴

Järk-järgult õnnestus kaitsepolitseil, sõjaväel ja kaitseliidul arreteerida kogu Viljandi ülestõusu aktiiv ning 1925.–1926. aastal korraldada mitu poliitilist protsessi, millest kaks olid otseselt seotud Viljandi väljastumise ettevalmistustega. Lisaks viiele surmamõistetule saadeti 31 võitlejat erinevateks tähtaegadeks vangi.

Järgnevalt püüdkem arhiividokumentide, vanade kommunistide mälestuste, olukirjelduste ja kaasaegsete ajaleheartiklite valguses kogu olukorda kommenteerida ja vaadata, kui palju selles kõiges tõtt võiks olla.

⁴ Mees oli Eestisse saadetud Venemaalt ja osa võtnud Tondi kasarmute ründamisest. Põltsamaal jäi ta inimestele silma katkiste riiete ning räpase ja kasimata välimuse poolest.

Eelneva kommentaariks – jooni Viljandi kommunistide tegevusest 1. detsembri eelsel perioodil

Tuginedes ajakirjanduse teadetele ning arhiivimaterjalidele, võib järeldada, et Viljandimaa kommunistlikud tegelased olid Vabadussõja-järgsel perioodil eriti aktiivsed ja ka edukad igasuguse propagandakirjanduse levitamisel, või nagu tollal öeldi – “laialilaotamisel”. Sellest räägivad nii ajakirjandus kui ka juurdlustoimikud (nt Sakala 1921, 30. mai ja 17. juuni; ERA, f. 927, n. 1, s. 329, l. 349–366) – lendlehti ja ajalehti saadeti ajalehtede toimetustele, poetati töökohtadele, teinekord visati lihtsalt ka maanteekraavi – kõik olenes parajasti agitaatori kohusetundest.

Viljandi puhul torkab silma ka üks paradoksaalne fakt – linnas oli ajalehtede ja ajakirjadega tegelemine jäetud selgelt riigivastase suunitlusega kommunistide monopoliks. See oli linnavolikogu otsusega läinud neist ühe tuntuima, hiljem hukatud Jüri Viira kätte, kes omakorda kasutas operaatoritena kamraadi Karl Linnast ning tema naist Aliidet. Seda fakti on tähtsaks pidanud ka uurija Andres Purri (nt ERA, f. 927, n. 1, s. 340, l. 20p) ning hiljem hea sõnaga meenutanud ka vanad kommunistid. On selge, et taoline ajaleheäri lubas Viiral ja Linnaste perekonnal mõnevõrra lihtsamalt tegelda ka propagandakirjanduse ja illegaalsete lendlehtede levitamisega. Ühe Karl Linnase putka kaudu käinud sidepidamine ka maal elanud seltsimeestega – siit jagati propagandamaterjale, siit võis saada värsket teavet (Tee Kommunismile 1967, 7. nov).

Viljandi ja Viljandi ümbruse legaalse kommunistliku tegevuse tipuks jäi kindlasti see, et 1923. aasta lõpus saavutati populistlike loosungite toel suurt edu kohalikel valimistel. Absoluutne enamus saadi Holstre, Kõpu ja Puiatu vallavolikogudes. Kuid mis kõige tähtsam – Viljandi ühiskond sai linnavolikogus koguni kaheksa kohta, olles sellega suurim rühm. Ühiskonnast said Viljandi linnavolikokku Johannes Reesen, Hans Mannermaa, Eduard Luts, Jüri Viira, Jüri Zoobel, Tõnis Rosenberg, Eva Midt (Mitt) ja Nikolai Kirschbaum (Raudla 2004, 187–188). Saavutatud kohad andsid neile esialgu suurepärase võimaluse moodustada isegi linnavalitsust. 1924. aasta esimesed koalitsiooniläbirääkimised algasidki kommunistide peakorteris Kauba tn 6 – vana vangimaja ühes korrastatud kambrikeses. Küllaltki ootamatut linnapiruka jagamise varianti jälgis ajakirjandus erilise tähelepanuga (Sakala 1924, 3. jaan ja 5. jaan; Oma Maa 1924, 5. jaan). Kuigi Reeseni

ja tööerakondlase K. Baarsi poolt juhitud rühmad kohtusid kahel korral, ei suudetud siiski ühist keelt leida. Kommunistidel oli tegemist Eesti Vabariigi tunnistamisega, samuti tundub, et maailmaparandajad ei suutnud hästi keskenduda kohalikele küsimustele. Vaidlus lõppes hoopis parempoolse bloki moodustamisega ning linnapeaks sai dr Jaan Vares.

Kui vaadata ühisklasside tegevust volikogus, siis on näha, et neil polnud mingeid tõsisemaid aktsioone tööliste elu parandamiseks mõtteski. Kuigi Viira ja Kirschbaum lasid end valida linna hoolekandekomisjoni, ei tulnud neilt sisuliselt ühtegi tarka algatust. Vastupidi, välja tuldi utoopilise nõudmisega määrata linna poolt 10 000 000 marka töötatöölise toetamiseks. Töötatöölise hulka olid arvestatud ka tulevased vaesuse pärast maalt linna tulevad inimesed. Juba ette oli selge, et nõudmine volikogus läbi ei lähe, kuna linna eelarve poleks seda välja kandnud.⁵ Saavutati ainult üks tavapärase sõnasõda teiste rühmadega. Samuti üritati volikogult välja pressida 65 000 marka omaenda ühise toetuseks. Seda organisatsiooni lugesid aga volikogu teised rühmad sisuliselt kommunistide parteiks ning raha ei saadud (ERA, f. 927, n. 1, s. 339, l. 256p–258; Sakala 1924, 13. sept).

Rahvale nähtava tegevuse hulka kuulus ka töö tänavatel ja koosoleku-saalides – s.t “mobiliseerivate ürituste” korraldamine. Selleks kasutati muu hulgas ka konkureerivate poliitiliste rühmade segamist ja nende koosolekutel lärmitsemist. Eriti tõsist tähelepanu pälvisid sotsialistide koosolekud. Nii võeti näiteks sotsialistide maikoosolekul appi ka kannamunad, mida kõneleja rkl Gustavsoni pihta lennutati (Sakala 1924, 3. mai; Oma Maa 1924, 3. mai).

Viljandimaa ja samuti ka kogu Eesti komsomoliajaloo raudvarasse on läinud nn septembrimiting Viljandi ordulinnuse varemetes. Nagu eespool tähendatud, pidi see üritus mobiliseerima töölisklassi enne relvastatud ülestõusu. A. Sunila on oma uurimustes toonud osavõtjate arvuks 2000 ning see arv esineb Viljandi töölisklassi võimsuse näitena mujalgi (vrld Sunila 1961, 178; Saar 1986, 61; Kuuli jt 1967, 167).

⁵ Kogu riigis oli tol ajal aasta peale ette nähtud töötute aitamiseks 25 miljonit marka. Võrdluseks olgu toodud veel, et Viljandi linna 1923. a reaalsed tulud olid 16,5 miljonit ning maakonna 1924. a tasakaalus eelarve 46 miljonit marka (Sakala 1924, 29. märts; Oma Maa 1924, 8. mai; Oma Maa 1924, 11. okt).

Taoline arv teeb iga vähegi Viljandi sõdadevahelise perioodi ajalugu tundva inimese ettevaatlikuks. Juba esmapilgul tundub 2000 osavõtjat 10 000 elanikuga Viljandi jaoks utoopiline, eriti kui võrrelda seda teistest analoogsetest poliitilistest kõnekoosolekutest osavõtjate arvuga. Näiteks võib tuua kommunistide endi 1923. a. 3. septembril peetud töölisnoorte miitingu, mis tõi politseidokumentide andmetel kokku “25 naist ja mõned mehed” (ERA, f. 3643, n. 1, s. 16, l. 77–77p). 3. augustil 1924. a tõi ühisväerindlane rkl Eduard Luts käsitööliste seltsi saali täis – s.o mõnikümmend inimest (Oma Maa 1924, 5. aug). Sama lugu oli ka näiteks Viljandi rahva hulgas suhteliselt populaarsete sotsialistide poolt korraldatud koosolekutega (nt Sakala 1924, 3. mai). Kui siia hulka oleks juhtunud üks peaaegu laulupäeva kontserdi mastaapi üritus, oleks see kindlasti ka ära märgitud. Võib-olla iseloomustab seda päeva kirjeldus ajalehest Sakala: “Kella 2 paiku, milleks algus oli väljakuulutatud, viibisid kohal ainult kaks kõnemeest... Pika ootamise järele oli umbes 10–15 “klassiteadlikku” ümber kaevu end ritta seadnud, kuna uudishimulikud kaugemal jalutasid...” (Sakala 1924, 9. sept). Midagi erilist pole leidnud ka Oma Maa – lihtsalt üks järjekordne kommunistide janditamine. Artiklis “Kommunistide “vabaõhu kontsert” lossimägedes” ei tooda küll mingeid arve, kuid määratlus “käputäis” räägib iseenda eest (Oma Maa 1924, 9. sept). Politsei tähelepanu on kogunemine pälvinud siiski ainult sellepärast, et kõnet pidanud rkl Eduard Luts kaldus teemast kõrvale – s.t söimas valimatult Eesti riiki. Osavõtjate arvu pole peetud vajalikuks mainida (ERA, f. 3643, n. 2, s. 191, l. 245).

Samas ei saa öelda, et noorkommunistid päris uudistekünnise taha oleks jäänud. Paar päeva pärast “mobiliseerivat” lossivaremete miitingut kogunes neist üks osa – Eduard Elbrecht, August Toom, Johan Toom, Elmar Luts ja Arnold Soolo – 9. septembril vaksali lähedale restorani ning korraldas seal omavahel korraliku löömingu, kus Elbrecht lasi käiku isegi püstoli. Tüli oli tekkinud ühe kõrtsis resideeriva “lõbuneitsi” pärast, keda ei suudetud omavahel ära jagada. Taoline “revolutsiooniline liikumine” tõi kõrtsile kaasa paksu pahandust, kuna “lõbuneitsi” elas seal loata ning politsei leidis pärast intsidenti siit ka salaviina (Sakala 1924, 11. sept; ERA, f. 3643, n. 2, s. 187, l. 670–671).⁶

⁶ Oma endiste kamraadidega pole rahul ka Venemaal resideeriv J. Reesen, kes on ühes kirjas tunnistanud, et Viljandi noorte hulgas oli ka üksjagu “rämpsü” – eraldi on välja toodud Ella Sukk ja Elmar Luts (ERAF, f. 24, n. 2, s. 1636, l. 6–7).

Küsimusel on veel ka teine külg – kust on taoline hüigelnumber saadud? Sellele on väga raske vastata. Ants Saare juturaamatus “Killud suurest mosaiigist” on vihjatud mingitele politsei andmetele (1986, 61). A. Sunila lisab lõiguvitena aga hoopis Johannes Peedi mälestused. Arhiividest taolisi dokumente leida pole võimalik. Siit võib teha ühe järelduse – kommunistide tavaline janditamine muutus suureks mobiiliseerivaks ürituseks eelkõige ühe vana kommunisti peas ning nõukogude ajaloolaste kirjutussulgedes all.

Legaalset tegevust üritati kommunistide poolt ajada eelkõige kuidagi viisi lubatud ja legaalselt tegutseva ametühingu e ühisuse kaudu. Mingeid tööliste igapäevaselt olulisi probleeme seal siiski ei arutatud. Viljandi ühisuse üldkoosolekud kulusid peamiselt valimistele ning juhatus arutas organiseerumise küsimusi või tegeldi “mobiliseerivate” sõnavõttudega. Üldse korraldas Viljandi ühisus ainult kaks üldkoosolekut, millest esimene oli asutamiskoosolek ning teine juba kinnine ja seega ebaseaduslik. Juhatus ja noortekomisjon pidasid koosolekuid rohkem (protokollide ära kirjad ERA, f. 927, n. 1, s. 340, l. 75–78p).

Võitlussalkade loomine ja valmisolek riigipöördeks?

Viljandi kommunistide tegevus vahetult putsieelsel perioodil, 1. detsembri eelõhtul ja mässupäeval, on küllaltki intrigeeriv, kuna siin lähivad mälestused, kaitsepolitsei juurdlusmaterjalid ning kaasaegsed ajakirjanduse teated segamini nagu Kört-Pärtli särk pühapäeva hommikul.

Ametliku versiooni järgi peeti oktoobri alguses pärast tööliste ja teenijate ühisuse sulgemist “ustavate seltsimeestega” mitu salajast koosolekut, kus töötati välja ülestõusu plaan, määrati kogunemiskohad ja püstitati konkreetsed eesmärgid (Sunila 1961, 180).

Vaatame kõike ajalises järjestuses. Kõigepealt tuli oma versiooniga välja Politsei Peavalitsuse Kaitsepolitsei osakonna registreerimise toimkonna ülem Andres Purri, kes oli komandeeritud 6. detsembril 1924. a Kaitsepolitsei Tallinna jaoskonna ülema abi kohusetäitjaks Viljandisse. Keerulise ametikoha taga on lihtne sisu – A. Purrist sai Viljandi kommunistliku tuumiku tegevuse uurimise juht. Purri figureeris kõigi Viljandi ja Viljandimaa aktivistidele esitatud süüdistuste peatunnistajana kui uurimist läbiviinud ametnik. Kuni 6. detsembrini olid siin toiminguid läbi viinud kohalikud politseinikud, kes pärast nimetatud kuupäeva andsid kõik materjalid Purri üle.

Purri versioon hakkas välja kujunema järk-järgult ning oma lõpliku kuju sai see 1925. aasta veebruari alguseks. Süüdistuse seletav üldosa kujutas endast sisuliselt Viljandimaa 1920. aastate riigivastase tegevuse ajaloo lühikursust. Kandvaks mõtteks sai dokumendis see, et Viljandis olid olemas III Internatsionaali põhimõtetel töötavad riigivastased organisatsioonid (ühisväerinna volikogurühmad linnas ja valdades, Viljandi ühisus oma komisjonidega, spordiselti Spartakus osakond jt). Need tegelesid nii legaalsel kui ka illegaalsel perioodil riigivastase tegevusega, sealhulgas ka relvastatud mässu ettevalmistamisega Viljandis. Peamiselt põhines jutt Kominterni väljaannetel ja kohalike organisatsioonide dokumentatsioonil. Suurt tähelepanu pöörati sellele, kes võtsid ühisuse või komisjonide koosolekutest osa, kes valiti juhtorganitesse, kes mida ütles või ütlemata jättis. Eriti tähelepanelikult suhtuti 28. septembril peetud “erakorralisse koosolekusse”. See peeti nimelt politsei loata ja esindajata ning liigitati lõpuks nn salakoosolekute hulka. Sellega pakkus Purri küll natuke üle, kuna koosolemise kohta oli isegi protokoll (ja üsna aus) olemas (ERA, f. 927, n. 1, s. 340, l. 75-75p).

Erilise “hoole” alla sai Purri poolt võetud nn noortööliste grupp, mida ametlikult nimetati ühisuse noortekomisjoniks ja juurdluses mõnikord ka aktivistide grupiks. Noortekomisjoniga seoses leidis tähelepanu ka septembrimiiting ja sellest osavõtt. Ühtlasi uuriti Töörahma Ühise Väerinna tegevust Viljandi volikogus. Süüdistuse aluseks olevad dokumendid olid konfiskeeritud peakorterist Kauba tn 6 pärast riigivastaste organisatsioonide järjekordset sulgemist 1924. a 7. oktoobril ja Elmar Lutsu korterist uurimise ajal (ERA, f. 927, n. 1, s. 340, l. 75–78p; f. 927, n. 1, s. 329, l. 323).

Kui üldise riigivastase tegevuse esitamine läks uurijal sujuvalt, siis mässuplaani selgitamine on jäänud segaseks ja katkendlikuks. Ettevalmistusi käsitleva osa tähtsamateks pidepunktideks on tal see, et legaalsed organisatsioonid löid vastavad võitlejate grupid, et olla valmis mässuks. Nendeks olid Viljandi ühisväerind, Viljandi ühisus ise ning löögigrupina noortekomisjon e “aktivistid”. Purri on pidanud väga tähtsaks Johan Mõttuse osa, serveerides seda niimoodi – Hans Pöögelmann saatis Viljandisse mässu ette valmistama oma vana sõbra Johan Mõttuse, kes asus elama Pöögelmanni omanduses olevasse majja Kirikumõisa 31. Nüüd hakkas Mõttus kohe organiseerima konkreetseid tegevusi. Mida täpselt, seda Purri ei oska öelda, aga ta on kuskilt teada saanud (agentuur? – A. V.), et Mõttus pidas ära m i t u

salakoosolekut, saatis Linnase, Peeti ja Rosenthali Tallinnasse mässama ning jäi ise Viljandi peameheks e “äraotavale seisukohale” (nt ERA, f. 927, n. 1, s. 329, l. 349–366; f. 927, n. 1, s. 340, l. 20).⁷ Siinkohal jääb eelkõige mõistatuseks, kuidas suutis täiesti uus mees rangetes konspiratiivsetes tingimustes nii aktiivselt tegutsema asuda? Mõttus saabus Viljandisse 29. novembril ja suutis kohe härjal sarvist haarata.⁸ Üldse tunduvad Mõttusel olevat erakordsed võimed – mees ületas piiri nimelt Jamburgi lähedal 28. novembril ning suutis ühe ööpäevaga Viljandisse jõuda ning siin juhtimise kohe enda kätte võtta. Olgu, kuidas on – igatahes Purri süüdistuskokkuvõttes näidatakse Johan Mõttust siinsete sündmuste eestvedajana.⁹ Samuti näitab ta oma seletuses ära ka kohad, kuhu 1. detsembri öösel koguneti – raudteejaama ning Männimäele. Üldist tegevusplaani iseloomustab Purri kui “asutiste ülevõtmist”. Ühes versioonis on Purri veel maininud seoses 30. novembriga mingit “10 tähtsama tegelase” sõitu Türile, kuna Viljandis ei saanud asju korralikult arutada (ERA, f. 2124, n. 3, s. 1042, l. 130). See fakt kuulub tõenäoliselt nende kuulujuttude valdkonda, mis 1. detsembri hommikul juba ringi liikusid. On selge, et 1924. a ei käinud asjad nii, et põikan korra pärast lõunat Türilt läbi. Kümne tähtsama tegelase uhke sõit rongiga Türile oleks kindlasti silma jäänud ja juurdluse käigus ka välja tulnud.

Eesti Vabariigi aegne versioon Viljandis toimunu kohta esitati ametlikumal kujul rahvale J. Saare (Ed. Laamann) raamatus “Enamlaste riigipöörde katse Tallinnas 1. detsembril 1924” ning ka ajakirjanduses. Raamatuke jääb Viljandi suhtes tagasihoidlikuks ja siin on vaid napp teade, et Mõttus õpetanud kohalikke, kuidas revolutsiooni teha (Saar 1925, 88). 1925. aasta 9. mai Sakala ja Oma Maa kaudu jõudis Viljandimaa lugeja ette aga detailsem ülevaade, mida Viljandi kommunistid 1924. a 1. detsembri ööl olla plaaninud (Oma Maa 1925, 9. mai; Sakala 1925, 9. mai). Siin on jutt üldjoontes sama, mis Purri seletustes, kuid lisandunud on ka taolisi fakte, mida uurimine mitte mingil ajahetkel ei arutanud. Esiteks see, et Mõttus üritas saada ühendust Tallinna Tööliste Majaga ööl vastu 1. detsembrit, ning see, et mässaja-

⁷ J. Peet ja A. Rosenthal olid 1. detsembri hommikul Viljandis. Purri usub aga uurimise lõpuni, et mehed mässasid Tallinnas.

⁸ Mõttuse Eestisse saabumise ajana on märgitud agentuurteadetes 28. november (ERA, f. 2124, n. 3, s. 1042, l. 35).

⁹ Esialgu oli arreteerimise põhjenduseks ka salakuulamine.

tel olnud plaanis Sakala Jalaväerügemendilt relvade äravõtmine. Lisaks on konstrueeritud ka mõttekäik, et koguneti kahte gruppi koos med-õdedega (ühisuse naiskomisjon), oldi linna ümber valmis ja valgenedes mindi laiali. Kuna juurdlusdokumentides taolisi täpsustusi pole, siis võib siin kahtlustada eelkõige ajakirjanike fantaasiat – ametlik asjade käik tundus liiga kahvatu.

Kuid võtkem nüüd appi vanade kommunistide mälu ja edevus. Kõigepealt vaatame, mida räägib Marie Siitan-Limberg ajaloolase K. Martinsoni artikli kaudu.

Kuna jutt on küllaltki huvitav, ei pääse siinkohal ka pikemast tsiteerimisest: “1. detsembri ülestõusu ettevalmistamise ajal määrati ka noori kolmikutesse. Minu kolmiku juhiks oli Eva Mitt, kaaslaseks Ella Sukk. 1. detsembri eel anti meile korraldus minna Valuoja surnuaiale¹⁰ ja seal ülestõusu signaali oodata. Kuid signaali ei tulnud ega tulnudki... Eva Mitt läks teateid tooma ja jättis meid ootama... Kui ta viimaks tagasi tuli, teatas ta, et ülestõus Tallinnas on nurjunud. Vaja vaikselt tööle asuda, nagu poleks midagi juhtunud. Kindlasti tulevad ülekuulamised” (Martinson 1968, nr 12).

Marie Siitani sõnad kinnitaksid suurepäraselt nii sovjetiajaloolaste kui ka Andres Purri seisukohta, et mässajate kolmikud olid iga hetk välja astumas – 50 löögigrupi liiget “luusisid” surnuaedadel jm ning ootasid vaid signaali. Toodud tekstis on aga väikesed küsitavused. Esiteks ei räägi Limberg tõtt, kui ütleb, et Ella Sukk temaga kuskil surnuaial passis. Tegelikult tõestas juurdlus tunnistajate põhjal, et Ella oli samal ajal hoopis Tallinnas ja otsis juba 17. novembrist saadik tööd, olles Viljandist ära kolm nädalat (ERA, f. 927, n. 1, s. 329, l. 386p, 490). Teine küsitavus puudutab Eva Mitt'i üleloomulikke võimeid. Viljandis ei teadnud enne lõunat mässu tulemustest ja mässustki keegi õieti midagi, kuid Eva Mitt juba teadis nurjumisest. Ja ta sai sellest teada vähemalt enne kella 6–7, kui tol ajal tööpäevad hakkasid. Kui Mitt midagi üldse kuulis, siis hoopis nappidel andmetel põhinevaid kuulujutte, mis oleksid pidanud teda hoopis rõõmustama. Punased ju tulevad! Vaja oleks olnud kiiresti lähtepositsioonidele asuda, joodipudelijad ja relvad üle vaadata – võib olla läheb Sakala jalaväelastelt relvade ärakorjamisel paugutamiseks! Jutt töölejäudmisest muutub aga hoopis absurdseks, kuna ükski kolmest mainitud naisest tol hetkel ei töötanud.

¹⁰ Mõeldakse arvatavalt Hiie pst kõrval asuvat kalmistut.

Võtkem nüüd tunnistajana appi natuke tõsisem tegelane – Johannes Peet. Limbergi puhul oli 1924. aastaks siiski veel tegemist “prügikalaga”,¹¹ kes võis tahta end suuremaks kommunistiks valetada ja sellest ka kogu see surnuaial hiilimine. Peet oli aga ikkagi “löögigrupe” üks juhtidest ja noortekomisjoni esimees (ERA, f. 927, n. 1, s. 340, l. 77), mõnes mõttes nagu ohvitser. Ka siin peab appi kutsuma vahendaja, kelleks sedapuhku on Ants Saar.

Johannes Peetile tuli 1. detsember järgnevalt. Mingil hetkel oli saabunud Karl Linnasele pealinnast konspiratiivses salakeeles kiri, mis kutsus teda pühapäevaks s.o 30. novembriks Tallinnasse. Peet ütleb, et see pidi tähendama juhiste saamist ja siis kähku Viljandisse tagasi tulemist. Igaks juhuks lepiti kokku, et Peet helistab Tallinnasse veel 30. novembril ja küsib lähemaid teateid. Linnase kutsung pidi olema “Hammer” (ka “Haamer”) ja Peetil “Vasar”. 30. novembril püüdis Peet “Hammerit” telefonile saada. Peeti sõnu kinnitab ka juurdluse ajal ülekuulatud keskjaama töötaja Anna Tomson, kelle sõnade järgi püüti 30. novembril tõepoolest kolmel korral saada ühendust Tallinna Töoliste Keldri numbriga 1301 (ka 1309). Need katsed tehti kell 15.37, 18.08 ja 19.07 avalikust kõnepunktist (ERA, f. 927, n. 1, s. 340, l. 256). Peetile vastati korduvalt, et sellenimelist kohal ei ole. Tagavaravariandina oli kokku lepitud, et Peet läheb Linnasele raudteejaama või Tomuski metsa vastu. Viimase puhul oli tegemist kommunistide salakohaga, kus rong tavaliselt liikumist aeglustas – siin olla võetud vastu saabu vaid seltsimehi, kes ei saanud oma nägu jaamas näidata, ning visatud teinekord maha ka illegaalset kirjandust. Seekord aga ei saanud ta raudteejaamas ega ka Tomuskis eriti targemaks ning “märja ja porisena saabus Peet öösel koju” (Saar 1986, 62–64).

Taolisel juhul võib mälestuste põhjal öö kohta vastu 1. detsembrit tuvastada esialgu vähemalt nelja inimese liikumist, kusjuures kolme naise omad on neist ülimalt kahtlased. Ainult Peeti jutt läheb enam-vähem juurdlusmaterjalidega kokku. Arhiivianalüüsi põhjal võib leida siiski veel kahe tegelase nimed, kes samal ööl ringi võisid liikuda. Nendeks olid Anton Anvelt ja Jaan Venderström – mõlemad noortekomisjo-

¹¹ Marie Siitan läks küll kohtu alla kui tikuvabriku agitaator ja Töörahva Ühises Väerinnas kandideerinu. Samas ei kuulunud ta nimekirjade järgi ei ühisesse ega ka komisjonidesse. Tõenäoliselt sellepärast mõisteti ta ka lõppkokkuvõttes õigeks. Siitan-Limbergi “tähetund” saabus 1940.–1941. a. Ta kuulus ka 17. Viljandi hävituspataljoni (vt ERAf, f. 32, n. 1, s. 13, l. 4).

ni liikmed. Viimane on saanud Purrit juurde veel ka tiitli “kolmikute juht” (ERA, f. 927, n. 1, s. 329, l. 6p, 319–319p, 504p, 515). See liikumine tundub olevat küllaltki usutav, kuna mõlemad on ülekuulamisel tunnistanud, et olid 1. detsembri ööl kella viie paiku rongijaamas. Põhjust seletada ei osatud, vaid öeldi, et “niisama”. Hiljem on tunnistus tagasi võetud. Süüdistus esitab selle fakti ikkagi kohtule, kuid kohus raudteejaama episoodi lõpuks arvesse ei võtnud (ERA, f. 3704, n. 1, s. 18, l. 24–27). Tundub, et ka nemad on käinud raudteejaamas kellelgi vastas, kuigi Peet oma mälestustes neid ei maini.

Vaatame nüüd pisteliselt, mida tegid teised noortekomisjoni e “löögigrupe” liikmed, kes pidid sõjaväeosa staabi vallutama ja “asutised” üle võtma.

Üks kangemaid Viljandi “löögi- ja pussimehi”, kelle revolutsiooni- ja Vabadussõja-aegset ratsaväelase ning soomusrongimehe kogemust oleks kindlasti vaja läinud, oli Eduard Elbrecht.¹² Elbrechtil oli aga lihtsalt kontrollitav alibi – ta oli nimelt hommikul kl 6 lahkunud linnast ja läinud Vana-Tänassilma, kust istus saani peale ning sõitis Oiule metsatöödele, jõudes koju alles 15. detsembril (ERA, f. 927, n. 1, s. 329, l. 315). Ja kuigi üks tunnistajatest Jaan Laan oli ise endine rahva vara omastaja ning tuntud viinaninast kommunist, pole see Purrit häirinud. Tõenäoliselt oli teine piisavalt usaldusväärne (ERA, f. 927, n. 1, s. 331, l. 235). Endine Viljandi kooliõpilaste roodu veteran ja väidetavalt just sõjaväelaste seas kõva agitatsioonitööd teinud Artur Sumberg on ilmunud kella 6 ajal oma töökohale õlut keetma (ERA, f. 927, n. 1, s. 329, l. 6–6p, 48–49, 118, 494). Kella 6 paiku hommikul oleks see mees pidanud hoopis revolutsioonilisi Sakala rügemendi sõdureid ära rääkima, mitte pursuidele õlut keetma.

Ettevõtja Kõiva tunnistas, et Karl Linnase vend Hans Linnas ilmus 1. detsembri päeval tema juurde palgaraha välja võtma ning lubas minna maale oma uude elukohta (ERA, f. 927, n. 1, s. 329, l. 532). Kuidas nii, üks aktiivsemaid noortekomisjoni liikmeid peab linnast lahkumisplaan ajal, mil iga hetk võib tulla käsk – relvile?! Noortekomisjoni liige Peeter Kalam jõuab kella kuueks hommikul juba vabrikusse töökohale (ERA, f. 927, n. 1, s. 329, l. 529p), aktivist Johannes Luts murrab aga kell 7 juba lihakaupleja Jaan Maateni

¹² Oma sõjaväelist karjääri on Elbrecht ilmekalt kirjeldanud südantlõhestavas palvekirjas, et ta vahi alt vabastataks (ERA, f. 927, n. 1, s. 329, l. 22–22p).

juures tööd nii, et higi lendab (ERA, f. 927, n. 1, s. 329, l. 532). Juba eespool on mainitud, et üks sanitaridest, Ella Sukk, on samal ajal viibinud hoopis Tallinnas (ERA, f. 927, n. 1, s. 329, l. 490). Tema alibi on samuti tundunud Purrile igatahes nii tugev, et võimalus osavõtust Tallinnas pole tulnud kõne allagi.¹³ Taolisi näiteid võib tuua teisigi. Iseloomulik on see, et tähtsal hommikul oli osa “löögigruppest” linna mööda laiali, osa aga viibis üldse mujal.

Kutsugem nüüd uuesti appi hilisem ülestõusu kangelane Johannes Peet – öö oli läbi ja porisena koju jõutud. Lööksalga juhtliige läheb samuti tööle nagu näiteks Sumberg! Millegipärast lõi peremees ta sealt minema – Peet olla alles nüüd ära tabanud, et midagi on juhtunud ja liikunud edasi postkontorisse. Siin teatas telefonipreili, et side Tallinnaga on katkenud ja pilgutas vandeseltslaslikult silma. Peedil oli nüüd raske rõõmu varjata – Tallinnas oli ülestõus alanud. Vaat see on kõva sõna, revolutsioonilise salakeele ja konspiratsiooni tippsaavutus – ülestõusu algus tuleb ära aimata telefonipreili silmapilgutuse järgi! Ei ole ka ime, et taolise organiseerimise peale üldjuht Anvelt kommunistide endi käe läbi lõpu leidis.

Peet räägib Ants Saare poolt kirja pandud lehekülgedel: “Läksin, endal pea mõtteid täis. Mida teha? Kas kutsuda inimesed kindlaksmääratud kogunemiskohta või oodata?” Suurepärased mõttekäigud plaani kohta, mida on hoolikalt välja töötatud! Peet ei oskagi midagi targemat teha kui minna nõu ja abi otsima. Tagantjärele võiks arvata, et Peet jookseb staapi – Johan Mõttus teab ehk midagi – tema on ju lõppude lõpuks komandör, ikkagi keskusest saadetud juht ja “kindral”. Aga ei, Johannes Peeti komandör Mõttuse arvamus eriti ei huvita. Jääb mulje, et ta ei tea oma nimekaimust midagi. Noormees otsib üles hoopis kogenumad kamraadid Viira ja Kirschbaumi ning hea sõbra August Rosenthali. Ka neilt noormees mingeid erilisi ideid ei kuule, kuigi nii Jüri Viira kui ka Nikolai Kirschbaum olid Viljandi “kommuuna” alussambad ja ühisväerinna liidrid. Kõige targem mõte tuleb Peetilt endalt – on vaja pakku minna! Tema mõtte kiitis heaks ainult Rosenthal ning 6. detsembril lahkutaksegi Viljandist. Peet on isegi nii ettenägelik, et laenab 1941. aastal Viljandi timukana kurikuulsaks saanud Edgar Tomuskilt natuke padruneid oma relva jaoks (Saar 1986, 64–66).¹⁴

¹³ Ella Suka puhul oleks olnud ülimalt mõtlematu ennast 1. detsembriks Tallinnasse “valetada”.

¹⁴ Lööksalga juhil pole isegi padruneid võtta ja peab neid laenama!

Kogenud kommunistid Jüri Viira ja Nikolai Kirschbaum otsustasid aga rahumeeli koju jääda – mingit erilist süüd nad endal ei tundnud, nemad olid rahulikult öösel maganud.

Kuidas eelnevat kokku võtta?

Isegi taolisi katkendlikke mälestusi ja nappe fakte arvesse võttes võib järeldada, et mingit massilist kogunemist ei 50-liikmelisse ega ka väiksema-arvulistesse võitlusgruppidesse ei toimunud. Linnase korteris elanud Peet ei teadnud 1. detsembri öösel ja järgnenud päeval Tallinna sündmustest rohkem kui keskmine Kantreküla kojamees! Noormees käis mööda linna ringi ja üritas lahendada mõistatust – mis toimub? Viljandi kommunistliku kogukonna alustalad Viira ja Kirschbaum ei tajunud üldse olukorra tõsidust ja ei võtnud kuulda Peeti täiesti arukat nõuannet – põgeneda. Löögigrupi mehed aga – kes keedab õlut, kes läheb metsa tegema, kes vabrikusse tööle. Üks neist aga, sel ajal, kui vend möllab Tallinnas ja ülemus tegeleb leninliku mõistusega “mida teha”, planeerib hoopis elukoha vahetust. On ka küllaltki tõenäoline, et polnud ka mingit erilist plaani, mida mässu õnnestumise korral ette võtta. Tõenäoliselt olid olemas mingid üldised juhtnöörid, mida võis peaaegu igast propagandamaterjalist lugeda, nende järgi aga jalaväerügemendilt relvi ära korjama hakata oleks olnud hullumeelsus. Praegu võib teha siit veel ühe järelduse – Viljandi “kommuunat” ei peetud ehk eriti usaldusväärseks.

Kuid lisagem veel üks tsitaat eespool toodu kinnituseks 1957. aasta ajalehest Tee Kommunismile. Räägib Jaan Soop, kunagine noortekomisjoni liige: “Sm. Kirschbaum hakkas meid ette valmistama parteisse astumiseks. Tundsiime, et on teoksil midagi suurt. Kuskile kaugemale ei lubatud meid sõita, kästi kodus kättesaadaval olla. Öeldi, et kui Tallinnas on toimunud relvastatud ülestõus, asume tegevusse ka siin. 1. detsembri öö oli vaikne. Järgmisel päeval levisid kuuldused, et Tallinna ülestõus olevat nurjunud. Seltsimees Linnast me enam ei kohanud” (Tee Kommunismile 1957, 22. aug). Niisiis ütleb Soop, kes oli teadaolevalt kõva kakleja ja löögimees, et 1. detsembri öö oli vaikne. Kui oli vaikne, siis oli vaikne.

On üsnagi tõenäoline ja ka faktid kinnitavad arvamust, et Viljandi kommunistidest sai esimesena ja ainukesena mässu algusest teada Karl Linnas, kes sidepidamise ettekäändel Tallinnasse kutsuti ning hiljem telefonist kaugel hoiti – eks ikka konspiratsiooni pärast.

Purri kahtlustas lõpuni ka Peeti ja Rosenthali osavõttu. Seda kahel põhjusel – esiteks olid nad põgenenud ja teiseks leidus punaste endi hulgas tunnustajaid, kes olid tunnistanud Peedi ja Rosenthali liikumisi (ERA, f. 927, n. 1, s. 329, l. 496–497; f. 927, n. 1, s. 340, l. 230).

Karl Linnase enda osa kogu protsessis jätab õhku ka mitu küsimust. Ainuke asi, mida enam-vähem kindlalt väita saab, on see, et ta viibis ööl vastu 1. detsembril Tallinnas. Samas on peaaegu võimatu kindlaks teha, millega Linnas Tallinnas tegeles. On väidetud, et ta olla võtnud osa Tondi sõjakooli ründamisest (s.t nn 1. pataljoni tegevusest). Kui nüüd näpuga kommunistide plaanides järke ajada, siis on see natuke ebaloogiline, kuna Viljandi suunal pidi tegutsema hoopis 2. pataljon – miks saadeti siis Viljandi teejuht ja sidepidaja pataljoni, mis pidi tegutsema pärast võidukat algust Narva suunal (Sunila 1974a, 152–153)? Kuid võib-olla ei peakski siin loogikat otsima.

Samuti ei leia me Karl Linnase nime mujalt kui Viljandi uurimistoimikutest ja III diviisi staabi aruandest sõjaväeprokuröörile (ERA, f. 1560, n. 1, s. 184, l. 94). Ülekuulamisel Linnas loomulikult midagi ei tunnistanud, vaid väitis, et lahkus Viljandist alles 2. detsembril, kuna kartis kahtlustamist (ERA, f. 2124, n. 3, s. 1042, l. 43–43p). Tema tunnustust toetas ka abikaasa Aliide, kuid samas lükkas selle ümber ühisuse liige Johannes Rae (ERA, f. 927, n. 1, s. 329, l. 496–497).

Kuigi kirjanduses liigub Linnase arreteerimise kohta mitu versiooni, on siiski selge, et ta arreteeriti 1924. a 11. detsembril oma õe pool Järvamaal Koortil, Esna vallas (ERA, f. 927, n. 1, s. 329, l. 241). Ta on Purri poolt kiirkorras üle kuulatud ning sõjaväljakohtu kätte antud ja sama kiirkorras 14. detsembri ööl vastu 15. detsembril ka maha lastud. See aga tähendab, et nii Purri kui ka välikohtu asjamehed olid siiski Linnase reaalses osavõtus väga kindlad.

Millised olid Karl Linnase liikumised enne arreteerimist? Katkendlike faktide abil võib öelda, et pärast Tallinna ebaõnnestumisi on ta tulnud 3. detsembriks Viljandisse ja kohtunud Johannes Peediga ja edasi läinud Järvamaale, tõenäolise plaaniga minna üle piiri Venemaale. Ta on kirjutanud mõne kirja kohalejääjatele, sh naisele ja vennale ning need kas ise postitanud või lasknud postitada Türi 9. detsembril. Kirjad leiti venna Hans Linnase korterist 16. detsembril ja seal leiduvad laused kinnitavad kaudselt Linnase osavõttu ka lahingutest – nt lausekatke “küll herrad löid tule selga” (ERA, f. 927, n. 1, s. 329, l. 238–239).

Johannes Hansu p Mõttusest

Küllaltki huvitavaks ja mõneti ka mõistatuslikuks jääb siin juba mitmel korral mainitud Johan Mõttuse käitumine. Uurimistoimikuid sirvides on näha, et mainitud seltsimehest ei tea uurija Purri esialgu mitte midagi – Mõttus võeti kinni süüdistatuna salakuulamise allosast pärast 10. detsembrit, teistel andmetel alles 20. detsembril (ERA, f. 1560, n. 1, s. 164, l. 89). Kogu selle aja jooksul teda isegi mitte ei otsitud (vt arreteerimiste kokkuvõte ERA, f. 2124, n. 3, s. 1042). Samuti ei ole Mõttuse küsimus tõusnud päevakorda mitte ühelgi esialgsel ülekuulamisel.

Vaatamata materjalide katkendlikkusele, tekib õigustatult üks küsimus. Mida peaks tähendama see, et Venemaal revolutsioonikaristuse ja vastava koolituse saanud mees, Hans Pöögelmanni isiklik tuttav, passib 10–20 mässujärgset päeva Viljandis? Aga alanud on ju “verine orgia tööraha kallal” – sõjaseisukord, järjest käivad arreteerimised, Viljandi vangla on 15.–16. detsembriks puupüsti punast rahvast täis. Illegaalselt riiki saabunud kommunistlik tegelane passib aga niisama juba 1921. aastal Eestisse opteerunud ema juures “punaste kantsis” Viljandi Kantrekülas. Kusjuures see mees on juba ühe korra Eestist salakuulamise eest välja saadetud – tabamise korral halastusele loota oleks olnud liiast. Mis võiks sellist arulagedat käitumist seletada? Purri poolt 30. detsembril 1924 koostatud agentuurteadete kokkuvõttes on ära toodud uskumatu motiiv – kogu selle aja püüdis Mõttus õhutada seltsimehi “ueele mässule” ja seetõttu otsis ta Viljandis kõikjal tutvust (ERA, f. 2124, n. 3, s. 1042, l. 35–35p).¹⁵ Sellisel juhul muutuks asi veel hullemaks – kommunistide mõistusesse võib suhtuda kuidas tahes, kuid nii rumal Mõttus vaevalt oli, et pursuide kõrgendatud valmisoleku olukorras uut mässu õhutada. Pigem võiks vastust otsida mujalt. Mõttus kas ei tundnud Viljandis eriti kedagi ja ta ei saanud sellepärast riigist lahkumiseks abi või ei julgenud Viljandi punane kogukond taolises “verise orgia” õhkkonnas seda anda. Et aga arukas varjamine tol ajal võimalik oli, näitab see, et mässust reaalses osavõtus kahtlustatavad mehed Peet ja Rosenthal tiirutasid Lõuna-Eestis 1925. aasta märtsini ning ületasid illegaalselt Venemaa piiri 21. märtsil, kui OGPU nad arreteeris (ERA, f. 24, n. 1, s. 277, l. 1–3). Ja ei saa öelda, et neid poleks otsitud. Pikka ega varjasid noormehed end Viljandimaa taludes ja käi-

¹⁵ Tõenäoliselt viisid need kontaktiotsimised ka Mõttuse tabamiseni. Samas – miks pidi mässu juht ise mingeid kahtlasi kontakte otsima?

sid ka Viljandis (vt Saar 1986, 67). Pealegi, Mõttust ei otsinud vähemalt esimestel päevadel keegi taga. Miks Viljandi seltsimehed Venemaalt saadetud kindralile appi ei läinud, see jääbki tõenäoliselt saladuseks.

Mõttuse puhul jääb lahtiseks veel üks asjaolu – teda ei ole võimalik leida nn EKP poolt 1924. a detsembriks mobiliseeritute nimekirjadest (ERAf, f. 24, n. 1, s. 277, l. 59–60). Samuti tundub imelik, et 24. detsembril saabus Viljandisse opteerumise korras Mõttuse abikaasa (ERA, f. 2124, n. 3, s. 1042, l. 35).

Mis sai löögigrupist?

Viljandis reageerisid sündmustele koos politsei ja sõjaväega kõige kiiremini kaitseliitlased – Küti rühma liikmed, teatud hulk seltskonnategelasi ning kohal olevad üliõpilased. Patriootide poolt moodustatud salga ülesandeks oli eelkõige abistada politseid. Nooremad hakkasid abistama arreteerimistel ja läbiotsimistel, vanemad mehed said ülesande patrullida linna tänavatel (ERA, f. 1560, n. 1, s. 184, l. 10–10p).

Viljandi politseiametnikud alustasid arreteerimisi kohe 1. detsembril, kui kinni võeti ühiseväerinna ja Viljandi ühisuse aktivistid – 1. detsembril Mihkel Tamm ja Tõnis Rosenberg. Järgmisel päeval arreteeriti Jüri Viira, Nikolai Kirschbaum ja Hans Arak, 3. detsembril Artur Sumberg ja Aliide Linnas (ERA, f. 2124, n. 3, s. 1042, l. 13p–18). Eespool toodud järjestusest on näha, et sinise töörahva väerinna juhtivatele meestele Kirschbaumile ja Viirale jäi asjade pakkimiseks ja Venemaa poole ruttamiseks terve ööpäev. Kuid tundub, et mehed pole siiski eriti ärevuses olnud. Aliide Linnas arreteeriti nii varakult tõenäoliselt sellepärast, et meest juba kahtlustati Tallinna sündmustest osavõtmises.

Viira ja Kirschbaumi kiire arreteerimine ja lõpuks mahalaskmine jääb seletuseta. Viira puhul tuleb kõne alla, et teda peeti Viljandi mässupesa juhiks enne Mõttust. Kirschbaumi hukkamine jääb esialgu ebaselgeks – tegemist paistab olevat aktiivse, kuid võrreldes teiste noorkommunistidega, suhteliselt tasakaaluka noormehega.¹⁶

Peamine arreteerimiste laine algas tegelikult 15. detsembri paiku. Kuupäev viitab sellele, et kinnivõtmistega alustati pärast seda, kui Andres Purri oli tutvunud põhjalikult Viljandi ühisuse materjalide ja nimekirjadega (ERA, f. 927, n. 1, s. 340, l. 75–75p). Kokku võeti koos

¹⁶ Jüri Viira, Nikolai Kirschbaum ja Johannes Mõttus hukati 16. jaanuaril 1925. a.

Põltsamaa aktivistidega (9) kinni 72 inimest, lisaks sellele jäid veel jooksu Peet ja Rosenthal ning selleks ajaks oli juba maha lastud Karl Linnas. Kohtu alla anti kokku 61 inimest, neist said vanglakaristuse 31.

Esimesena läksidki kohtu ette “löögigrupe” liikmed e Viljandi noortekomisjoni liikmed – löögigrupi aktivistid. Protsess toimus Tallinnas ning sõjaväeringkonna kohus mõistis neile aastaid järgmiselt: Elmar Luts sai 9 aastat, Ella Sukk 7 a, Eduard Elbrecht 6,5 a, Sumberg, Rits, Venderström, Hans Linnas, Aliide Linnas, Anton Anvelt, Valter Taalmann 6 a sunnitööd.

Hiljem otsustati erinevatel põhjustel mõningaid süüdistusi pehmen-dada. Nii sai kolmandiku võrra vähem Elmar Luts,¹⁷ kuna ta oli alaealine. Ritsi, Hans Linnase, Aliide Linnase, Anvelti ja Taalmanni puhul võeti arvesse nende kergemeelset iseloomu ja poliitilist arenematust ning Linnaste, Anvelti ja Taalmanni puhul ka puudulikku haridust. Kohtus ja eeluurimise ajal ülbelt käitunud Ella Suka ja Eduard Elbrechti, aga ka Sumbergi karistused jäid samaks. Nii kujunesid karistumäärad järgmiselt: Ella Sukk 7 a sunnitööd, Eduard Elbrecht 6,5 a sunnitööd, Elmar Luts 6 a sunnitööd, Artur Sumberg 6 a sunnitööd, August Rits, Jaan Venderström ja Hans Linnas 4 a sunnitööd, Aliide Linnas 3,5 a parandusmaja, Anton Anvelt 2 a parandusmaja ja Valter Taalmann 2 aastat parandusmaja. Süüdistuse põhipunktideks jäid – “kihutustöö” ja “mässulise ühinguga meelega ühinemine” (ERA, f. 3704, n. 1, s. 18, l. 24–27).

Eraldi protsessid korraldati veel Puiatu, Suure-Kõpu ja Põltsamaa aktiivile ning Viljandi ühisuse ülejäänud osale.

Allikad ja kirjandus

ERA, f. 927 – Sõjaväe Kõrgem Kohus 1918–1940.

ERA, f. 1560 – 3. Diviisi Staap 1919–1928.

ERA, f. 2124 – Vabadussõja Ajaloo Komitee Töökomisjon 1917–1940.

ERA, f. 3643 – Viljandi Maakonna Politseivalitsus 1920–1925.

ERA, f. 3704 – Sõjaväe Prokuratuur 1919–1928.

¹⁷ Elmar Luts, rkl Eduard Lutsu noorem vend, istus 1. detsembril juba kart-sas ühe varasema patu pärast – ta oli nimelt ühte Viljandi kodanikku solvanud ja nuhiks söimanud.

ERAF, f. 24 – EKP Keskkomitee Venemaa Büroo 1918–1937.

ERAF, f. 32 – Kolleksioon. Suure Isamaasõja Ajalookomisjon.

Kuuli, O., Liebman, A. & Saarniit, H. 1967. Töörahva riigi eest. Eesti ametühingute võitlusest aastatel 1918–1940. Tallinn.

Martinson, K. 1968. Oma klassi barrikaadidel/ 10–14. – Tee Kommunismile, 4.–18. juuni.

Moora, H. 1983. Viljandimaa 1918–1940. Käsikiri Viljandi Muuseumis.

Raudla, H. 2004. August Maramaa aeg. Viljandi kroonikad 1918–1940. Viljandi.

Oma Maa 1924

Oma Maa 1925

Sakala 1921

Sakala 1924

Sakala 1925

Sakala eritelegrammid 1924

Saar, A. 1986. Killud suurest mosaiigist. Ühe maakonna noorte lugu. Tallinn.

Saar, J. 1925. Enamlaste riigipöörde katse Tallinnas 1. detsembril 1924. Osavõtjate tunnistuste ja uurimise andmete järele. Tallinn.

Sunila, A. 1961. Eesti proletariaadi relvastatud ülestõus 1. detsembril 1924. aastal. Tallinn.

Sunila, A. 1974a. Eesti proletariaadi relvastatud ülestõus 1. detsembril 1924. Dokumente ja materjale. Tallinn.

Sunila, A. 1974b. Ülestõusu ettevalmistamisest Viljandis. – Tee Kommunismile, 30. nov.

Sunila, A. 1974c. 1. detsember 1924. Arutlusi 50. aastapäeva puhul. Tallinn.

Sunila, A. 1984. Ülestõusu ettevalmistamisest Viljandis. – Tee Kommunismile, 29. nov.

Tee Kommunismile 1957

Tee Kommunismile 1967

DECEMBER 1st, 1924 IN VIJANDI – WERE THEY READY FOR A PUTSCH?

Ain Vislapuu

In Viljandi, the morning of December 1st, 1924, started with a great mess. In Tallinn, a putsch attempt, carried out by Bolshevik rebels had started, but direct connection with Tallinn was disturbed. Rumours spread that Estonian government had been overthrown, and that Communist armed forces are due to appear in Viljandi soon.

These uneasy hours soon ended. Approximately at noon, the first train from Tallinn arrived, and telegraph and telephone connections started to resume. In the afternoon, the local daily Sakala published special telegrams, which gave a more detailed overview of the events. The putschists had been defeated and the tension started to ease.

During the Soviet period, historians loyal to the ruling Communist party developed a theory, according to which an extremely well conspired fighting unit, consisting of 50 people, existed in Viljandi. In the morning of December the 1st, it was anxiously waiting for a signal to start action. Among this unit, there existed a “striking unit” of young Communists, ready to carry out the most demanding actions.

Yet, if one compares the memoirs of old Communists, archival sources and information published in the newspapers of that time, it soon becomes apparent that nothing like that actually happened in Viljandi. Members of the so-called “striking unit” acted in the morning of December the 1st just like it were an ordinary workday: they dealt with their everyday activities, went early to work, left the town etc. From the memoirs of one of the commanders of the “striking unit”, Johannes Peet, it is clearly apparent that he did not possess much more information about the coup than any other citizen of Viljandi.

The prosecution, compiled on the basis of information from the investigation carried out by the Security Police, tried to prove the fact of organized gathering, but the court ruled out the charges.

Of the Communists of Viljandi, only Karl Linnas took part of the putsch attempt. He was called to Tallinn during routine communication, and was added to the revolt unit designed to attack the barracks of Estonian army in Tondi. Linnas was soon caught, and in the early morning of December 15th he was executed by shooting.

In Viljandi, the field court of Viljandi Garrison sentenced to death to two leading local communists – Nikolai Kirschbaum and Jüri Viira, as well as Johannes Mõttus, who was sent from Russia to Viljandi for some unclarified reason.